

Циганок І. Б.

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ФІТОНІМІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Ця стаття становить собою спробу опису концептуалізації флористичних найменувань як національно маркованих компонентів в українській фраземіці. Фітонімні фразеологізми виникли на основі образного уявлення людей про рослинний світ і відображають національну специфіку завдяки оцінним образам-еталонам, притаманним певній лінгвокультурі. Один і той же фітонім у різних фразеологічних одиницях завдяки їх внутрішній формі часто набуває символічних значень, сукупність яких свідчить про концептуалізацію цього оніма. В українській фразеології найбільш частотними виявилися концептуальні назви городини (горох, гарбуз, морква, капуста); найменування квітів чи їх насіння, зернових (мак, пшоно, гречка); дендроніми (верба, дуб, груша, терен, липа); назви рослин (мох, трава, лопух, кукіль); найменування частин рослини (корінь, пень, гілка, листя).

Приклади фітонімних фразем утворюють субсистему української фразеології, котра концептуально відображає різні сфери життя українців, характеризуючи поведінку, зовнішність, міжособистісні відносини, фізичний та емоційний стани, інтелектуальні здібності, риси характеру, свята, обрядові дії тощо. Помічено тенденцію щодо переваги негативних концептуальних значень фітонімів у складі української фраземіки, позитивних виявлено значно менше. На вибір онімів у фітонімних фразеологічних одиницях впливають спостереження людей за рослинним світом, відображені в народній творчості, біблійних та літературних джерелах, фольклорі. Фітонімний образ відіграє важливу роль при формуванні індивідуального значення фразеологічної одиниці, виконуючи при цьому інформативну й образно-експресивну функції.

Українська фраземіка з компонентом фітонімом характеризується варіативністю, синонімією та антонімією. У деяких фразеологізмах помічено деривати фітонімних назв.

Ключові слова: фітонім, фразеологія, концептуалізація, національно-культурний компонент, флоронайменування.

Постановка проблеми. В межах сучасної парадигми лінгвістичних знань актуальним постає студіювання фразеологізмів з флористичним компонентом. У науковій літературі наголошено, що «виділяючи певний фрагмент світу для опису, людина концептуалізує його, наповнює особистісними смислами реалії буття, таким чином моделює власну реальність, і досить часто її ментальний світ такий же значущий і глибокий, як і реальний» [5, с. 100]. Найбільш оптимальною для досліджень такого типу є фраземи з найменуваннями об'єктів навколишнього світу, зокрема і флоролексемами, що набувають різних значень у фразеологічному осмисленні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як свідчить аналіз фразеографічних джерел і наукової літератури, сучасні студії флористичної фразеології здійснюються (цілеспрямовано або принагідно) в таких аспектах: фразеографічний (О. Вікторіна [3]); порівняльний (Т. Алексаніна [1], Р. Каракевич [5], Л. Пушко [11]); діалектологічний (Н. Коваленко [6], Л. Москаленко [8]);

етнонаціональний (Г. Філь [13]); семантичний (М. Моторіна [9], О. Моторний [10]).

Загальновідомо, що мова відображає всі етапи культурного розвитку людей, а вивчення фразеологічного складу сприяє осягненню особливостей національної культури і світогляду певного етносу. З такого погляду ФО сприймаються як мовні знаки, котрі відображають культуру, історію, традиції, вірування, національно-моральні цінності, нормативно-етичні правила нації. Тож, фразеологізми, зокрема з фітонімним компонентом, слід вивчати також у лінгвокогнітивному аспекті.

Ключовим поняттям когнітивної лінгвістики, де мова розглядається у зв'язку з людиною, є концептуалізація. Результат цього процесу становить «формування концептуальної системи, компонентами якої вважаються концепти, тобто свідчення про те, що індивід знає, передбачає, думає, уявляє про об'єкти світу» [14, с. 97]. Концептуальний зміст яскраво проступає у фразеологізмах, адже вони ґрунтуються на стереотипах етносвідомості,

відображають матеріальне та духовне життя народу. Оними різного типу як компоненти ФО посилюють статус таких фразем, бо є свого роду національними і культурно-історичними маркерами етносу. А флора як фрагмент реального світу дозволяє людині усвідомити себе завдяки порівнянню, сприяє виникненню вторинної образної картини світу, у створенні котрої зазвичай і відіграють важливу роль лексеми з предметним значенням. Такими є фітоніми та флороніми, котрі співвідносяться відповідно як видове поняття, що входить у структуру родового.

Тож, люди формують уявлення про своє довкілля за певною моделлю, яку в мовознавчій літературі прийнято називати картиною світу.

Мета нашої розвідки полягає у вивченні концептуальної складової фразем української мови з компонентами фітонайменуваннями. Досягнення окресленої мети передбачає розв'язання таких завдань, як класифікація фітонімів та опис їх концептуалізації у складі фразеологізмів української мови.

Виклад основного матеріалу. Фітонімна фразеологія становить собою значний шар в українській мові. Адже саме завдяки порівнянням і насамперед з флорою та фауною люди усвідомлюють навколишній світ і себе в ньому.

Н. Коваленко наголошує, що «для науковців залишається актуальним розуміння схеми переходу елемента позамовної дійсності у вербальну площину, які саме знання набувають символічності та можливості відтворюватися у мовленні. Значення фразем позначене складними семантичними і мотиваційними процесами, тому що значення слів-фітонімів переплітаються зі змістом інших компонентів, таким чином витворюючи лінгвістичну універсалью» [6, с. 59].

Сталі порівняння з флористичними назвами – це внутрішньо різноманітна група фразеології. Такі фразеологічні одиниці становлять значний інтерес для лінгвістичного опису, оскільки виникли на основі образного уявлення про рослинний світ. Вони яскраво відображають національну самобутність через систему оцінних образів-еталонів, характерних для лінгвокультурної спільноти.

Виявляючи значення фразем з фітонімом у ході аналізу їх внутрішньої форми, можна збагнути ті символи, з якими вжито онім у різних ФО. Сукупність таких символічних значень у певній лінгвокультурі буде репрезентувати концептуалізацію цього оніма.

За нашою вибіркою, найбільш частотними в українській фразеології виявилися фітонімні назви:

- городини (*горох, гарбуз, морква, капуста*);
- квітів або їх насіння (*мак, квітка*);
- зернових (*пшона, гречка, макуха*);
- дерев (*верба, дуб, терен, липа, груша, сосна*);
- трав'янистих рослин (*мох, трава, лопух, кукіль, хміль, реп'ях*);
- частин рослини (*корінь, пень, лист, гілля*).

Висока фразеопродуктивність цих найменувань пояснюється символікою відповідних рослин. Так, наприклад, концептуальне поняття *горох* символізує:

- ‘незахищеність’, ‘бідність’, ‘неспокій’: *живу, як горох при дорозі* [4, с. 148];
- ‘сльози’: *сльози в нього, як горох, котяться* [4, с. 148];
- ‘незгоду’: *те в горох, те в чечевицю* [4, с. 148];
- ‘несподіванку’: *торох – об стінку горох* [4, с. 148];
- ‘безрезультатність’: *як об стінку горохом* [12, с. 162];
- ‘щось незрозуміле’: *горох з капустою* [12, с. 162];
- ‘неохайність, безпardonність’: *смикати, як той горох при дорозі* [12, с. 162];
- ‘обличчя зі шрамами чи слідами від віспи’: *чорт сім кіп гороху змолотив* [12, с. 769];
- ‘сиву давнину’: *за царя Гроха, як було людей трохи* [12, с. 756].

В. Жайворонок у словнику-довіднику «Знаки української етнокультури» зазначає, що «горох використовувався в різноманітних обрядах та ритуалах,.. у шкідливій магії, – коли гороховий стручок з десятьма зернинами покласти на воза, котрим наречені мають їхати до вінця, то коні не рушать з місця...» [4, с. 148].

Фітонайменування *капуста* теж відзначається досить значним фраземотвірним потенціалом. У словниках різного типу зафіксовано чимало фразеологізмів з цим компонентом. Наприклад, ФО *капустяна голова* має значення ‘некмітлива людина’ [12, с. 157]; *на капусту* – 1) ‘дуже, надзвичайно’, 2) ‘вцент, нещадно’ [12, с. 287]; *навздогад буряків, щоб далі капуста* – ‘натяк на одне, а на думці інше’ [4, с. 274], *на те й мій глек на капусту* – ‘хтось непроханий втручається в справу чи розмову’ [4, с. 274].

В українській лінгвокультурі горох і капуста сприймаються не лише як городина, з якої готують традиційні страви, вони символізують також певний (невеликий) достаток: *коли є горох і капуста – хата не пуста; хай Бог не допустить прохати капусту* [4, с. 273].

Лексема *гарбуз* в українських фраземах концептуалізована зі значеннями: – ‘відмовити тому, хто сватається’: *дати гарбуза* [4, с. 131];

– ‘одержати відмову під час сватання’: *дістати (з’їсти) печеного гарбуза* [4, с. 132]; *скуштувати гарбузової каші* [4, с. 661];

– ‘відмовляти багатьом женихам’: *роздавати гарбузи* [12, с. 183];

– ‘несправжні, некровні родичі/діти’: *родичі (діти) гарбузові* [4, с. 132];

– ‘ніколи’: ірон. *як виросте гарбуз на вербі* [12, с. 147].

Ботанічні фразеологізми з онімом *морква* здавна репрезентують спостереження людини за світом рослин. Традиційно «моркву вживали як їжу або корм; городню і дику моркву святили на Маковія; дику свячену моркву використовували для окурювання хати, – «якщо ходять покійники». Певну роль тут, можливо, відіграла народна етимологія, завдяки якій морква асоціювалася з моровицею (у дохристиянських віруваннях – нечиста сила, що спричиняє масову хворобу й падіж худоби)» [4, с. 376].

Як свідчить наша вибірка, морква в українській фраземіці символізує:

– ‘непорушність’: *сидить, як морква на грядці* [4, с. 376];

– ‘комфортне життя’: *хробак гризе хрін, бо не знає за моркву* [4, с. 376];

– ‘дівчину’: *дівка в коморі, а коси надворі* [4, с. 376];

– ‘сварку між подружжям’: *хатня морква* [12, с. 406];

– ‘глузування’: *моркву терти* [12, с. 709]; *моркву скребти, скромадити, стругати* [4, с. 376].

Серед фітонімів частотним в українській фразеології виявився й мак. В українській лінгвокультурі найменування квітки маку та зерняткок персоніфікуються. Наприклад, маківка виступає в світосприйнятті народу ідеальною формою для людської голови «Голова, як маківка, а в неї розуму накладено» [4, с. 351].

Як свідчить картотека, фітонім *мак* концептуалізується і з позитивними, і з негативними значеннями, як-от:

– ‘дівоча краса’: *гарна, як мак городній; гарна, як маків цвіт* [4, с. 350];

– ‘родина’: *нема цвіту світлішого за маківку, нема роду ріднішого за матінку* [4, с. 350];

– ‘дуже багато’: *як маку* [12, с. 365];

– ‘надзвичайно тихо’: *хоч мак сій* [12, с. 650];

– ‘нетривалість людського життя’: *пройшов мій вік, як маків цвіт* [4, с. 350];

– ‘і краще і гірше, всіляко’: *з маком і з маком* [12, с. 365];

– ‘нічого’: *дуля з маком* [4, с. 350];

– ‘важко, погано’: *не з маком* [4, с. 350];

– ‘здуріти’: *наїстися маку* [4, с. 350];

– ‘скрутно’: *сісти маком* [12, с. 652];

– ‘недоречно, невчасно’: *вискочити, як голий (козак Кузьма) з маку* [12, с. 86];

– ‘дуже когось покарати’: *втерти маку (часнику)* [12, с. 136];

– ‘блекота’: *собачий мак* [4, с. 351];

– ‘щось неважливе’: *сім год мак не родив, і голодовки не було* [власні спостереження].

Т. Алексахіною спостережено «наявність у складі фразем ряду дериватів назви квітки, наприклад, мак – маківка – маковина – маковка (мов Кузьма з маку; гарна дівка, як маківка; збудуй хату з маковини та для любої дівчини; голова, як маковка)» [1, с. 269].

Українська фітофразеологія характеризується варіативністю. До складу таких ФО входять дендроніми *верба, дуб, осика, сосна*, а також назви плодових дерев чи їх плодів. Наприклад, зі значеннями ‘нісенітниця’ виявлено такі ФО: *на вербі груші ростуть* [12, с. 172]; *на вербі груші, а на осіці кислиці; на вербі груші, а на сосні яблука* [12, с. 173]. Синонімічними до них вважаються фраземи з іншими фітонімами, як-от: *сім мішків гречаної вовни; сім мішків гречаної вовни та чотири копи гречки; сім міхів горіхів, гречаної вовни та всі неповні* [12, с. 651].

Концепт *верба* має також інші семи у фразеологічних контекстах: *як чорт з сухої верби* – ‘дуже сильно’ [12, с. 769]; *як чорт у стару вербу (у суху грушу)* – ‘дуже закохатися’ [12, с. 770]; *вербу носити* – ‘пиячити’; *верб’я золоте росте* – ‘нерозумні вчинки, дії’; *куди не піде, верби золоті ростуть* – ‘скрізь зіпсує справу’; *ростуть золоті верби за ким* – ‘доброзичлива людина, яка залишає по собі добрі спогади» [4, с. 74].

Різноманіття фразеологічного осмислення дендроніма *верба*, очевидно, пов’язане з народними традиціями: як ритуальний предмет гілочка цього дерева освячують у Вербну неділю перед Великоднем; коли потрібно копати криницю, завжди зважають на місце, де росте верба (*Де верба, там і вода*).

В. Жайворонок наголошує, що «верба – це окраса українського села, найперший свідок людської діяльності і стосунків; під вербами білили полотно, спочивали, там було улюблене місце молодіжних зібрань...» [4, с. 72–73].

Антонімічного значення набули у мовній практиці фраземи *лавровий вінок* ('слава', 'почесті') і *терновий вінок* ('муки', 'страждання') [12, с. 110].

Концептуальне поняття *лісу* визначається в українській фраземі такими значеннями: *темний ліс* – 'щось заплутане, незрозуміле' [12, с. 348]; *дивитися в ліс* – 'бути невдячним, незадоволеним своїм становищем, намагатися його змінити' [12, с. 196]; *хто в ліс, хто по дрова* – 'неузгоджено'; *щось у лісі здохло* – 'сталося щось незвичайне' [12, с. 783]; *одне дерево, то ще не ліс* – 'громада' [4, с. 338]. Такий спектр значень, очевидно, зумовлений тим, що ліс здавна викликав у людей острах, був предметом поклоніння й культовим місцем у язичницькі часи, а також з ним пов'язані прикмети щодо зміни погоди.

Серед найменувань трав'янистих рослин фразеопродуктивністю визначаються такі:

– трава: *хоч трава не росте* – 'байдуже'; *як виросте трава на помості* – 'ніколи'; *як трава* – 'несмачно' [12, с. 719];

– реп'ях: *у реп'яхах* – 'у боргах'; *як (мов) той реп'ях* – 'чіплятися, липнути до когось' [12, с. 596];

– мох: *аж мохом вкрився* – 'бути надзвичайно старим' [12, с. 116]; *серце обросло мохом* – 'про того, хто став байдужим, бездушним' [4, с. 378]. Такі значення, очевидно, зумовлені тим, що мох – це рослина, котра росте у вологих місцях, на старих деревах, будівлях, камінні й символізує забуття та смерть.

У складі українських фразем виявлено фітоніми на позначення частин рослини (пень, кора, гілка, корінь, лист), наприклад:

– пень: *через пень колоду* – 'абияк' [12, с. 488]; *як пень* – 'безумно'; *пеньок з очима* (про людину) –

'хтось нетямущий'; *чортів пеньок* – 'незадоволення чимось' [12, с. 489]; *на пні* – 'у несконшеному вигляді' (про траву); *до пня* – 'зовсім, повністю' [12, с. 522];

– лист: *як листу на дереві* – 'багато' [12, с. 336]; *тремтіти, як осиновий лист* – 'хвилюватися, боятися' [12, с. 336]; *як лист за водою* – 'безслідно зникнути' [12, с. 335];

– корінь: *вирвати з коренем* – 'остаточно знищити, ліквідувати' [12, с. 83]; *дивитися в корінь* – 'глибоко вникнути в суть, звернути увагу на головне' [12, с. 197]; *до кореня знищити* – 'остаточно'; *на кореню* – 'знищити на самому початку, на першій стадії' [12, с. 308].

Висновки дослідження та перспективи подальших пошуків. Фразеологічні одиниці з компонентом фітонімом становлять собою субсистему української фразеології, котра відображає різні сфери матеріального та духовного життя українців, характеризується національно-культурною специфікою завдяки концептуалізації найменувань рослинного світу, зокрема городи (горох, гарбуз, морква, капуста); квітів та їх насіння, зернових (мак, пшоно, гречка); дерев чи плодів (верба, дуб, липа, терен, груша, кислиця); трав'янистих рослин (мох, трава, лопух, кукуляк, реп'ях); частин рослин (корінь, пень, гілка, листя). Спостережено переважно пейоративну маркованість таких назв у складі ФО, однак є і позитивна.

Українській фразеології з компонентом фітонімом притаманна варіативність, синонімія, антонімія та багатозначність. Крім того, у складі ряду фразем деякі фітоніми мають деривати.

Подальші дослідження вбачаємо у вивченні фітонімною фразеології в українській мові та говірковому мовленні мешканців Бессарабії.

Список літератури:

1. Алексахіна Т. О. Специфіка флористичної фразеології із компонентом «назва квітки» (на матеріалі англійської, французької та української мов). *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]*. Сер.: Філологічна. 2013. Вип. 38. С. 267–269.
2. Венжинович Н. Ф. Концептуалізація дійсності за допомогою власних назв у фразеологізмах української мови. *Науковий вісник Чернівецького університету*: зб. наук. праць. Чернівці: Рута, 2009. С. 356–359.
3. Вікторіна О. М. Матеріали до фразеологічного словника Кіровоградщини (Фітофразеологізми). *Мовознавчий вісник*. 2010. Вип. 11. С. 59–66.
4. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. К.: Довіра, 2006. 703 с.
5. Каракевич Р. О. Вербалізація фразеологізмів-фітонімів у порівняльному аспекті. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Філологія. 2021. № 47. Т. 1. С. 100–103.
6. Коваленко Н. Фітоніми у творенні фразеологічного значення 'нерозумний'. URL: [http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/3567/ Kovalenko-N.-Fitonimy-u-tvorenni-frazeolohichnoho-znachennia-nerozumnyi.pdf?sequence=1&isAllowed=y](http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/3567/Kovalenko-N.-Fitonimy-u-tvorenni-frazeolohichnoho-znachennia-nerozumnyi.pdf?sequence=1&isAllowed=y)
7. Мельник О. А. Фітоніми в структурі фразеологізмів як об'єкт лінгвокультурологічного дослідження. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/16149/>
8. Москаленко Л. А. Подібність рослини до іншої рослини як джерело номінації. *Українська мова*. 2002. № 3. С. 39–50.

9. Моторіна М. С. Етносимволи у складі українських фразеологізмів з компонентами назвами рослин: семантичний аспект. *Культура народів Причорномор'я*. 2012. № 248. С. 173–175.

10. Моторний О. А. Компонент-назва рослини як складова фразеології верхньолужицької мови. *Мова і культура*. 2011. Вип. 14 (5), С. 128–133.

11. Пушко Л. В. Антропометричність фразеологізмів з фітоморфними номінаціями (на матеріалі української та англійської мов). *Вісник СумДУ*, Серія: Філологія. 2007. Вип. 2. С. 154–157.

12. Словник фразеологізмів української мови / укл. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук, Н. М. Неровня, Т. О. Федоренко. К.: Наук. думка, 2014. 1098 с.

13. Філь Г. Фразеологічні одиниці української мови з рослинними компонентами-символами: етнонаціональний аспект. *Проблеми гуманітарних наук*. Серія: Філологія. 2015. Вип. 36. С. 116–126.

14. Шевченко Н. Концептуалізація назв диких птахів у східноукраїнській фразеології. *Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка*. К. 2007. С. 465–460.

Tsyganok I. B. CONCEPTUALIZATION OF PHYTONYMS IN UKRAINIAN PHRASEOLOGY

In this article is analyzed the description of the conceptualization of floristic names as nationally marked components in Ukrainian phraseology. Phytophraseologisms appeared on the basis of people's figurative idea of the plant world, they reflect the national specificity of the language thanks to the evaluative reference images typical for a certain linguistic culture. The same phytonym in different phraseological units due to their internal form often acquires symbolic meanings, the totality of which indicates the conceptualization of this onym. In Ukrainian phraseology, the most frequent were the conceptual names of vegetables (peas, pumpkin, carrots, cabbage); names of flowers or their seeds, cereals (poppy, millet, buckwheat); dendrons (willow, oak, pear, blackthorn, linden); names of plants (moss, grass, burdock, chrysanthemum); names of plant parts (root, stump, branch, leaves). Examples of phytonymic phrases form a subsystem of Ukrainian phraseology, which conceptually reflects various spheres of Ukrainian life, characterizing their behavior, appearance, interpersonal relationships, physical and emotional states, intellectual abilities, character traits, holidays, ritual actions. We noticed that there are more negative conceptual meanings of phytonyms within Ukrainian phraseology than positive ones. The choice of onyms in phytonymic phraseological units is influenced by people's observations of the plant world, folk art, biblical and literary sources, and folklore. The phytonymic image plays an important role in the formation of the individual meaning of a phraseological unit and performs an informative and figurative-expressive function. Having phytonym as a component, Ukrainian phraseology is characterized by variability, synonymy and antonymy. Derivatives of phytonymic names are noted in some phraseological units.

Key words: phytonym, phraseology, conceptualization, national-cultural component, floristic name.